

## Психоанализ ва бадий ижод

XIX асрнинг охирлари XX аср бошларида шаклланиш босқичига кириб, бутун юз йил давомида дунёни таъсир доирасида тутиб келаётган психоанализ австриялик врач-психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939) номи билан боғлиқ. З.Фрейд ўзининг кўп йиллик амалий фаолияти, изланишлари натижаси ўлароқ «Рухий безовталиқ тадқиқи» (1895), «Тушлар талқини» (1900), «Кундалиқ ҳаёт психопатологияси» (1904), «Чечанлик ва унинг онгсизликка муносабати» (1905), «Сексуаллик назарияси хусусида уч очерк» (1905), «Леонардо да Винчи психосексуаллик назариясига чизги сифатида» (1910), «Тотем ва табу» (1913), «/айриодатий лаззатланиш тамойили», «Омма психологияси ва инсон «мен»и таҳлили» (1921), «Мен ва У» («I end it»- 1923), «Тамаддун ва ундан норозилар» (1929), «Мусо ва яккахудолик» (1939) каби қатор тадқиқотлар ёзган, психоанализнинг марказий концепцияларини ишлаб чиққан, асослашга уринган ва амалиётда қўллаган. Шу боис З.Фрейд том маънода психоанализ амалиёти ва назариясининг асосчиси ҳисобланади. Психоанализ фалсафаси ва назариясига татбиқан фрейдизм истилоҳининг қўлланиши ҳам шу сабабдир.

Фрейддан сўнг психоанализ тахминан уч йўналишда давом этди. Биринчи йўналиш фрейдизмнинг ўзак муаммоларини, концептуал жиҳатларини ривожлантириш, баъзи ҳолатларда бошқачароқ талқин этишга қаратилган бўлиб, А.Адлер, К.Юнг, Ж.Клайн, Ж.Лакан, Э.Фромм каби машҳур вакилларига эга. Улар фрейдизмнинг назариётчилари саналадилар. Иккинчи йўналиш анчайин кенг миқёс касб этади ва, асосан фрейдизм назариясини турли соҳаларга татбиқ этишга қаратилган. Бу йўналиш вакиллари сирасига дунё миқёсидаги файласуф ва фалсафашунослар, сиёсатчи ва сиёсатшунослар, санъаткор ва санъатшунослар, педагоглар, антропологлар, этнографлар киради. Учинчи йўналиш эса тор профессионал фаолият билан чекланади. Рухий беморларни психоанализ усулида муолажа қилиш билан шуғулланади. Улар врач-психоаналитик номланиб, ҳозирда дунёнинг барча ҳудудларида фаолият юргизадилар.

Фрейдизм инсонга том маънодаги биологик мавжудот сифатида ёндашади. Айни сабабдан одамга нисбатан ўзигача анъана бўлган атамаларни эмас, индивидуум (individuum) атамасини қўллайди. Фрейдизмнинг ўзак фалсафасига кўра, «инсоният фаолиятини ижтимоий тараққиёт қонунлари эмас, ғайришуурий психик кучлар бошқаради. Ақл эса реал воқеликни акс эттирмайди, балки ғайришуурий майлларни ниқобловчи восита вазифасини ўтайди. Аниқроқ айтганда, инсон (индивид) ва ижтимоий муҳит доимий, сирли

кураш ҳолатида бўлади».<sup>1</sup> Бундай концепциянинг шаклланиши психоанализнинг ибтидоси тарихи, методологик принциплари билан изоҳланади.

Инсон фаолиятининг Фрейдгача бўлган психологик талқинларида тадқиқот объекти вазифасини асосан, онг ва у билан боғлиқ жараёнлар бажарар эди. Фрейд эса мана шу онгли жараёнлар ортида яширин фаолият мавжудлигини кашф этди ва уни онг ости психологияси, деб номлади. Австриялик мунаққид-адиб Стефан Цвейг (1881-1942)ёзади: «Фрейд ўз даври анъаналари билан заррача ҳисоблашмасдан, замондошлари олдига яширин ва англамаган ўзликни англаш муаммосини қатъий қилиб қўйди»<sup>2</sup>. С.Цвейгнинг ушбу фикрлари ҳиссий унсурлардан холи бўлмаса-да, психоанализ моҳиятини ўзида ифодалайди. Дарҳақиқат, психоанализ онг ости психологиясини клиник тадқиқ этиш натижаси ўлароқ туғилди. Фрейд ўзининг клиник-муолажавий фаолияти давомида инсон онг ости психологиясини тадқиқ этар экан, психоанализга доир қонун-қоидаларни босқичма-босқич тизимга сола борди. Шу тариқа ўз қарашларини асослади, илмий доираларга, жамоатчиликка татбиқ этди.

Психоаналитик талқинда, психоанализга доир луғатларда онг ости психологиясига икки маънода изоҳ берилади. **Биринчиси** кенг маънода бўлиб, психик ҳолатнинг вақтинчалик англамаган ё англаш қийин бўлган ёки умуман англаб бўлмайдиган кўринишидир. Мазкур ҳолатнинг ўзи ҳам икки хил тушунчани келтириб чиқаради: англаш мумкин бўлган ва мустақил ҳолатда мавжуд бўлган онгсизлик. **Иккинчиси** муқаррар ўзгармас, тор маънодаги онг ости психологияси ҳисобланади. Бу англаш мутлақо қийин, жиловлаш мумкин бўлмаган онгсизлик шакли бўлиб, Фрейд уни инсон психологик фаолиятининг «энг тубан» ёки «энг олий» тарзда намоён бўлиши, деб тушунтирган<sup>3</sup>.

Психоанализ инсоннинг онгли ва онг ости жараёнларидан келиб чиқувчи фаолияти табиатини махсус истилоҳлар ёрдамида тушунтиради. Бунга кўра, инсон интилиш ва истакларини ҳаракатга келтирувчи куч либидо (libido), деб номланади. Фрейднинг қайд этишича, «либидо-психик фаолиятнинг двигатели» ҳисобланиб, унинг асосида инсоннинг англамаган сексуал майллари ётади<sup>4</sup>. Бу тушунча Фрейднинг издошлари томонидан ривожлантирилган. Агар Фрейд либидо истилоҳи остида фақат инсонга хос биологик интилишларни тушунган бўлса, А.Адлер, К.Юнг, Э.Фроммлар инсонга хос барча истакларини (хусусан, ҳокимиятга, бойликка, маиший турмушга) либидо асосида талқин этишган. Мазкур тушунчанинг ҳар икки талқини Шарқ инсоншунослик илмида азалдан бор

---

<sup>1</sup> Бассин Ф.В., Ярошевский М.Г. Фрейд и проблемы психической регуляции поведения человека / В кн.: Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции –М.: Наука. –1989. –с-421.

<sup>2</sup> Цвейг С. Казанова, Фредрих Ницше, Зигмунд Фрейд. –М.: Интерпрокс.-1990.-С. 172.

<sup>3</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Психология бессознательного. –М.: Просвещение.-1989.

<sup>4</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции.-М.: Наука.-1989.

бўлган шахват тушунчасига тўғри келади. Чунки шарқда шахват тушунчаси тор маънода инсоннинг жинсий майлларини, кенг маънода умуман нафсоний истакларини ифодалайди.

Психоанализ ўзагида либидо турган инсон фаолиятини Ид, Эго, Суперэго деб номланган уч тушунчанинг систематик муносабати натижаси, деб ҳисоблайди. Ид ижтимоий қоидаларни тан олмайдиган, инсоният ёки инсон ҳаётининг илк даврлари билан боғлиқ бўлган примитив хирсий интилишларини ўзида мужассамловчи тушунча. Аниқроқ айтганда Ид тафаккурдан мутлоқ холи ўз-ўзича тийилиш хусусиятига эга бўлмаган нафсдир. Фрейдга кўра, Ид (y-it) либидонинг асосий энергия манбаидир. Шунингдек, бир инсон (индивидуум) ҳаётини умуминсоният (универсум) ҳаётининг биологик модели, деб билган З.Фрейд Иднинг жиловбилмас интилишлари негизда ўзининг «Эдип комплекси» концепциясини илгари суради. Бунда Шоҳ Эдип ҳақидаги қадим юнон мифологияси сюжетини асос қилиб олади. /айрихитиёрый тарзда отасини ўлдириб, ўз онасига уйланган Эдип қисматини бутун инсоният учун характерли ҳодиса сифатида талкин этади. Унинг фикрича, ўзининг онг ости истакларидан ғофил Эдип, аслида ижтимоий воқеликка хос сабаб ва оқибатлар натижасида эмас, англамаган нафсоний интилишлари (Ид) боис шу ҳолатга тушган. Унингча, умуминсоният ҳаёти модели(универсум)нинг бир бўлагини ташкил этувчи Эдип ҳолати ҳар бир инсон (индивидуум) босиб ўтиши муқаррар бўлган ҳолатдир. Шу концепциясига асосан Фрейд 3-4 ёш орасидаги гўдакда сексуал интилишлар мавжуд; гўдак учун дастлабки сексуал қониқиш объекти бўлиб унинг онаси хизмат қилади, деган хулосага келади. Яъни, 3-4 ёшли гўдак айни ғайришуурий истаклари сабаб, ўз отасини рақиб сифатида йўлидан олиб ташлашни истайди. Фрейд худди шу ёшдаги қиз болада айни ҳолатнинг тескараси мавжуд, деб ҳисоблайди. Уни Эдипнинг қизи Электра номи билан боғлайди ва мазкур психологик жараёни «Электра комплекси», деб атади. Эдип ёки электра комплексига хос ҳолат муайян ташқи таъсир натижасида инсоннинг кейинги фаолиятида бевосита роль ўйнайди. Бунинг ижобий ёки салбий натижа бериш масаласини психоанализ Ид – Эго- Суперэго муносабати билан боғлаб тушунтиради.<sup>5</sup>

Эго истилоҳи остида психоанализ Ид ва Суперэго ўртасида воситачилик қилувчи, ижтимоий–ахлоқий нуқтаи назардан идеал даражага етган инсон феномени билан, тубан нафсоний феномен марказда турувчи психологик фаолият шаклини тушунади. Бир сўз билан айтганда, Эго муайян индивидуумнинг жамият ёки ташқи муҳитдаги қиёфаси. Эго ва Ид муносабати Фрейд томонидан шундай тушунтирилади: «Ид ва Эго аро муносабат суворий ва от ўртасидаги муносабатга ўхшайди. Фарқ шундаки, суворий отнинг кучидан фойдаланар экан, ўз хоҳишини ақли ва кучи орқали амалга оширади. Эго ҳам Иднинг

---

<sup>5</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Анализ фобия пятилетнего мальчика / В кн.: Психология бессознательного. –М.: Просвещение.-С. 39-123.

кучидан фойдаланади. Фақат буни ўзининг кучи воситасида эмас, балки ҳар икки кучни бирлаштириш йўли билан амалга оширади. Янада аниқроқ қиёслаганда, суворий отини хафа қилмаслик учун унинг истакларини бажарганидек, Эго ҳам Иднинг кучини муайян мақсадга йўналтирар экан, бу аслида Иднинг ҳам истаги бўлади».<sup>6</sup> Демак, Ид ва Эго муносабатида Эго ўз-ўзича мустақил, шу билан бирга мутлоқ озод бўлмаган психологик ҳолатни ифодалади. Яъни Эго кўп ўринларда Иднинг тийиқсиз, ўта мураккаб истакларини назорат қилувчи мақомида туради. Аммо, шунга қарамасдан унинг фаолиятини Иднинг қутқуларидан холи, деб бўлмайди.

Психоанализда Суперэго «Олий-мен» ёки «Идеал-мен» деб ҳам юритилади. Суперэго кўп жиҳатдан олий нозир функциясини бижаради. Ид ва Эго ҳаракатларини назорат қилар экан, бу ҳаракат индивидуумнинг умумфаолиятида баъзан ижобий, баъзан эса салбий натижалар бериши мумкин. Ф.Бассин, М.Ярошевскийлар томонидан берилган мазкур тушунтириш Суперэго талкин доирасини янада кенгайтиради, аниқлаштиради: «Агар Эго Иднинг фойдасига бирон ҳаракатни амалга оширса ёки бирор қарорга келса-ю, бу Суперэго хоҳишига зид бўлса, унда Эго виждон азоби, гуноҳкорлик изтироби шаклларида жазо олади».<sup>7</sup>

Умуман, психоанализда Ид инсоннинг генетик, биологик, Эго индивидуал-шахсий тажрибалари, Супер-эго эса ўзгалар (оила, ижтимоий муҳит)нинг таъсири сифатида вужудга келди, деб тушунтирилади. Шу маънодаки, Ид соф биологик, Супер-эго соф ижтимоий асосга эга бўлса, Эго ҳам биологик, ҳам ижтимоий омилларга эга бўлган тушунча ҳисобланади. Бу уч тушунчанинг систематик бирлиги Фрейд томонидан «Эркин ассоциация» концепцияси ҳосиласи, деб тушунтирилади. «Эркин ассоциация» ўз характериға кўра, инсон ҳаётининг ўтиш босқичидан энергия олса-да, аслида универсал функция бажаради.

Фрейд ўз фаолиятининг бошланғич даврида паришлик невролог Шарко билан ҳамкорликда мижозларини гипноз усулида даволар экан, «Эркин ассоциация» томонидан келадиган руҳий изтиробларни беморда катарсис ҳолатини туғдириш орқали даволашга уринган эди. Катарсис Фрейднинг касбдоши доктор Брейр томонидан қадим юнон файласуфларининг эстетикаға доир атамаларидан ўзлаштирилган бўлиб, бу усул беморни ички изтиробларини тўкиб солиш орқали поклашни кўзда тутар эди. Гипноз эса мижознинг тортиниш, хижолат чекиш ҳисларидан озод қилиш учун қўлланган. Аммо бу усул, гипноз

---

<sup>6</sup> Фрейд З. «Я» и «Оно» / В кн.: Психология бессознательного.-М.: Просвещение.- 1989.-С. 432.

<sup>7</sup> Бассин Ф.В., Ярошевский М.Г. Фрейд и проблемы психической регуляции поведения человека /В кн.: Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции.- М.: Наука.-1989.-С. 428.

ҳолатидаги миждонинг ихтиёрсиз равишда психоаналитик талабларига бўйсундиришини англандач, самарасиз деб топилади.

Психоанализнинг системага тушиши, муайян натижа бериши «Эркин ассоциация» ва Ид, Эго, Супер-эго аро бевосита муносабатда акс этади. Рухий беморлик ёки рухий безовталикининг илдизлари, психоаналитик талқинга кўра, инсоннинг онгсизликка асосланувчи ассоциатив экскурслари билан боғлиқ. Экскурс масофаси қанчалик узок, англандачан воқелик қанчалик мураккаб ва чигал бўлса, унинг оқибати ҳам шунчалик оғир бўлади. Оқибатнинг салбийлик даражаси сабабнинг ҳажми билан белгиланади. Психоанализ методи онг остидаги ассоциатив дунё аро йўлга чиқиб, рухий изтироб сабабини аниқлаш ва уни онгга етказишдан иборат. Бу ниҳоятда оғир жараён. Чунки англандачан рухий изтироб қачонлардир инсон психологиясида пайдо бўлган кучли истак ёки кўрқув бўлиб, уларнинг илк куртаклари Идда бошланади. Бундай фавқуллодда ҳолатни талқин эта бошлаган Эго уни Супер-эгога узатади. Супер-эго эса айна ҳолатни ташқи муҳит мезонлари билан қиёслади. Муқояса натижаси ижобий чиқса, муаммо ечилади ва бу ҳеч қандай рухий тушқунликка олиб келмайди. Агар муқояса натижаси салбий чиқса, куртак ҳолатидаги изтироб айна ҳолатда Эгога қайтарилади ва унинг йўлига Супер-эго томонидан тўсиқ қўйилади. Изтиробнинг юқорига бўлган ҳаракати тўсиққа учраб, тақиқлангани билан иш тугамайди. Аросатда қолган Эго уни яна Идга қайтаради ва куртак ҳолатидаги изтироб Ид майдонида юксала бошлайди. Шу даражада юксаладики, эндиликда унинг кўлами Эгони ҳам, Супер-эгони ҳам қамраб олиши ҳеч гап бўлмай қолади.

Сўз юритилган жараён, психоанализга кўра, уч шаклда майдонга чиқиши мумкин. Буларнинг биринчиси сирли ғойиб бўлиши (вўтеснение), деб номланади.<sup>8</sup> Англандачан изтиробнинг онгдан қувилиши билан боғлиқ ҳолатини ифодалайди. У онг остига тушгач, инсон фаолиятига салбий таъсир кўрсатади, кучли рухий қийноқлар, ҳатто рухий хасталикни келтириб чиқаради. Иккинчиси регрессия деб номланади ва Ид даражасида фаолият юргизар экан, инсоннинг ақлий фаолиятини инкирозга учрашига сабаб бўлади. Оқибатда инсон яширин изтироб исканжасида қолиб кетади. Масалан, ўша англандачан изтироб инсон ўтмишидаги шамолдан кўрқиш ҳолати билан боғлиқ бўлса, у етмишга кирганда ҳам шамолдан кўрқаверади. Учинчиси эса сублимация бўлиб, психоанализда юзага чиқмаган инсон истакларининг шахс ва жамият учун фавқуллодда намоён бўлиш шаклидир. Бу жиҳат, асосан, юксак даражадаги иждодий фаолият кўринишида намоён бўлади.

---

<sup>8</sup> Бу ҳолатнинг психоаналитик талқини ёки олиш ва яширин фаолиятга ётишини эмас, айнан сирли ғойиб бўлиш маъносини беради. Чунки ёки олиш умуман айтмаслик, яширин фаолиятга ётиш эса онгли шарикатни билдиради, Сирли ғойиб бўлиш баайни айриинхтиёрий табиати боис биз назарда тутган маънога тўри келади.

Фрейд қарашларига кўра, юқорида тушунча берилган ҳар учала ҳолат остида инсоннинг амалга ошмаган жинсий майллари ётади. Неофейдистлар айна масалада Фрейд қарашларини чуқурлаштирадilar. Яъни онг ости фаолияти энергия манбаи деб, индивидуумнинг барча биологик, ижтимоий, иқтисодий истак ва интилишларини тушунадilar (хусусан, К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм).

Психоанализ айна жараёнларнинг намоён бўлишга доир бир неча мураккаб манбавий нуқталарни кашф этган. Уларнинг ҳар бирига нисбатан муайян таҳлил усулларини ишлаб чиққан. Бунга кўра, инсоннинг амалга ошмай қолган интилишлари инсон ҳаёти ва фаолиятнинг турли босқичларида турли шаклларда намоён бўлади.

Буларнинг биринчиси ва психоанализда анчайин кенг ишланган шакли туш бўлиб, З.Фрейд бундай ўзига хос воқелик таҳлилинини инсон онг ости дунёсига элтувчи «шоҳона йўл» (*via regia*), деб атаган.<sup>9</sup> Тушларнинг ҳеч қандай маъно ва мантиқни тан олмайдиган сирли табиатида инсон онг ости дунёсида тинимсиз ҳаракатда бўлган жиловбилмас истакларининг символлари, белгилари мавжуд, деб қараган. У ёзади: «Туш ҳақидаги менгача бўлган турлича талқинлардан қатъи назар, тушнинг мураккаб ва тушуниксиз дунёси остида муайян маъно ётади. Фақат маъно қулфи аниқ талқин йўли билан очилиши мумкин. Талқин методи шунга асосланадики, хотирада сақланиб қолган туш мазмуни ё бошқа мазмун билан чамбарчасликда ёпиқ қулфга нисбатан калит бўлади ёки тушнинг бир бутун мазмуни яширин мазмун учун символ вазифасини ўтайди»<sup>10</sup>.

Фрейднинг издошларидан бири Эрих Фроммнинг фикрича: «Аксарият тушларга хос умумийлик шундаки, улар уйғоқ онг мантиқини, қонун қоидаларини тан олмайди. Тушда замон қонуниятлари ўз маъносини йўқотади. Чунки тушда биз қачонлардир вафот этган одамлар билан мулоқотга киришамиз, ўтмишда бўлган воқеаларга гувоҳ бўламиз ёки вақт нуқтаи назаридан катта фарққа эга бўлган икки мустақил воқеанинг бир замон ичида содир бўлганини кузатамиз. Шунингдек, маконларга хос қонун-қоидалар ҳам тушда ўз қийматини йўқотади. Биз энг кичик лаҳза ичида улкан макон чегараларини босиб ўтамиз ёки бир пайтнинг ўзида бир неча маконда «мавжуд» бўлишимиз мумкин. Тушда икки одам бир кишида ва айна пайтда бир одам икки кишида намоён бўлиши ёхуд бир киши тамоман бошқа кишига айланиб қолиши ... уйғоқликда мутлақо хаёлга келмаган кишилар, воқеалар, билим ва тажрибалар тушда кашф этилиши мумкин».<sup>11</sup>

Психоанализга кўра, тушлар онг остида мавжуд бўлган, аммо тўғридан-тўғри намоён бўлиш имконияти чекланган инсон интилиши ва истакларининг рамзий ишораларига калит

<sup>9</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука.-1989.-С. 425.

<sup>10</sup> Фрейд.З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение. – 1989. С. 311.

<sup>11</sup> Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика. –1992. –С. 182.

вазифасини ўтайди. Бундай калитга эга бўлиш учун эса, чуқур психоаналитик тадқиқ талаб этилади. З.Фрейд ўзининг психосексуаллик назариясига асосан туш билан боғлиқ талай символларнинг луғатларни ишлаб чиққан. Масалан, «Силлиқ деворли уй»- эркакни «зинали уй»-аёлни; сув билан боғлиқ тушлар – тўлғоқни; таёқлар, шамсиялар, ҳаво шарлари – шахвонийликни; тишнинг синиши - жинсий маънодаги тартибсизлик учун жазони билдиради ва ҳ.к. Фроммнинг ёзишича: «Фрейд нафақат туш табиатини белгилашига уринди, балки тушнинг уйғоқликда тақиқланган инсон иррационал истакларининг амалга ошиш майдони эканлиги ҳақидаги ўзигача бўлган қарашларни асослаб берди»<sup>12</sup>.

Фрейд тадқиқотларида турли-туман тушлар, уларнинг табиати ва талқин даражасидаги фарқлар ҳақида фикр юритилади. Индивидуум фаолиятини ташкил этувчи уч систематик бирлик Ид-Эго-Супер-эго туш олами аро том маънода фаол ҳаракатда бўлади. Инсон ухлаётганда унинг реал онги ҳаракатдан тўхтаса ҳам, бу система «ишлайверади». Эндиликда назоратлар, тақиқлашлар, зиддиятлар туш дунёси ичра давом этади. Бироқ бундай конфликт шакллари ўз дунёсига яраша, яъни: «Тушда ўзаро зид икки тасаввур айна бир элементда намоён бўлади. «Йўқ» сўзи баайни туш лексикасида мавжуд эмас. Бу ҳолат тушда ўта ғайримантикий тарзда ифода топади. Битта воқеа ёки сюжет бир пайтнинг ўзида муайян интилишнинг ҳам иқрорига, ҳам инкорига хизмат қилди»<sup>13</sup>.

З.Фрейд тушга хос бу ҳолатни «ихтиёрий конфликт», деб атайди. Унингча, туш воқелигида «ё бундай ёки ундай» қоидаси эмас, «бундай ва бундай қоидасига асосланувчи конфликт шакли хосдир».

З.Фрейд туш табиатидаги бундай ўзига хосликлардан келиб чиқиб, унинг очиқ ва яширин мазмун аро муносабатини учта категорияга ажратади. Буларнинг биринчиси ақлга тўғри келадиган, тушунарли тушлар. Иккинчиси, ақлга тўғри келадиган, тушунарли, аммо ғалатирок тушлар. Чунки биз бундай тушлар мазмунининг онгли ҳаётимизга боғлиқ нуқталарини топа олмаймиз. Учинчиси, ақлга тўғри келмайдиган, тушуниб бўлмайдиган, чигал ва мураккаб тушлар. Психоанализ ушбу ҳар уч категорияга оид тушлар устида ишлар экан, юқорида сўз юритилган методик принципларга асосланишни тавсия этади.

Фикрлар тушунарли бўлиши учун бир тушнинг психоаналитик томонидан олиб борилган талқин жараёнини кузатамиз.

### **28 ёшли адвокатнинг туши:**

**-Тушимда оқ отга миниб ҳарбий кўрик қабул қиляпман. Аскарлар издиҳоми мени шарафламоқда.**

Туш сюжети бор-йўғи шу.

---

<sup>13</sup> Фрейд З. О.Сноведение / В.кн.: Психология бессознательного. –М.: Просвещение. 1989. -С. 329.

Жўн ёндашганда бу шунчаки бир туш бўлса, психоанализ усули билан ёндошганда тамомила ўзгача талқин топади. Кишининг хаёлига келмайдиган сирларини намоён қилади.

Психоаналитик билан кечган узок мулоқотдан маълум бўладики, адвокат ёшлигида ўша нимжон, қўрқоқ ва уятчан бола бўлган. Ўз тенгдошлари уни айна сабабдан камситишган. Шунингдек, отасининг жисмонан бақувватлиги, ўқтамлиги ва ўзига безътиборлиги болани бундан ҳам кучлироқ изтиробга солган. Бола ожизлиги боис ўзига нисбатан нафрат ҳиссини туйган. Айна пайтда ҳаммадан кучлироқ, ўқтамроқ бўлишини орзу қилган. Орзулари рўёбини буюк саркарда Наполеон сиймосида кўрган. У билан боғлиқ маълумотларни ўрганган, расмларни йиққан. Орадан бир-икки йил ўтиб, жамиятда ўрнини топа бошлагач, Наполеон ҳақидаги орзулари, интилишлари унинг учун ортикча бўлиб қолган. Булар адвокатнинг психологик ҳолати билан боғлиқ ассоциатив воқелик. Ҳачонлардир Супер-эго томонидан нотўғри топилган, Эго томонидан Идга йўлланган болаликдаги ҳиссиёт. Адвокат бу ҳақда аллақачон унутиб юборган. Бироқ адвокатнинг айна дамдаги ҳаётида шундай воқеалар содир бўлган: Ишда бошлиғи бир хатоси учун унга танбеҳ берган. Адвокатни бу ҳолат бир оз чўчитган. Аммо тез орада ушбу ҳолатининг тўғри изоҳини топган ва бошлиқ билан бўлган воқеани эсдан чиқарган. Шунга қарамасдан ишда ўзини ҳорғин сезган. Ишдан сўнг кинога борган. Кино қахрамонининг қашшоқлиги, азобу укубатлари ва, ниҳоят ғалабага эришиши воқеаларини томоша қилган, ҳатто йиғлаган. Шундан сўнг мижоз уйқуга ётган ва бизга маълум тушни кўрган.

Ечим шундай: Адвокат болалигидаги уятчанлик, кўрқоқлик ҳисси (Ид)дан нафратланган, изтиробга тушган. Реал муҳит (оиласи, атрофдагилар)дан нажот бўлмагач, у (Эго) бутун нажотни ўз фантазиясидан қидирган. Жамиятда қисман ўрнини топгач, у (Суперэго) ўзининг хаёлий дунёсидан қоча бошлаган ва у ҳақдаги тасаввурларини куйи (Ид)га йўналтирган. Аммо 28 ёшда ҳам тўла шаклланиб улгурмаган Эго арзимас ташқи таъсир (бошлиқнинг танбеҳи, кинофильм) оқибатида болалик ҳаётини қўмсаб қолган. Бу ҳолат онгли фаолиятда анланмаган, балки онг остида, тушда ишора берган. Бу ўринда психоаналитикнинг вазифаси анланмаган онг ости ҳолатини мижозга анлатиш ва уни исмсиз изтиробдан халос этишдир.

Психоанализ ўта муҳим санайдиган ҳолатлардан яна бири Фрейднинг «Кундалик ҳаёт психопатологияси» асарида татқиқ этилган фаолиятлар тизимидир<sup>14</sup>. Мазкур тизим ўз номи билан инсон фаолиятини барча ҳудудсиз кенгликлари бўйлаб қамраб олади. Тадқиқотда шундай ҳолатлардан бир нечтаси хусусида фикр юритилган. Булар қуйидагилар: «Ўз исмини унутиш», «Хорижий сўзларни унутиш», «От ва феълларни

---

<sup>14</sup> Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / В кн.: Психология бессознательного. – М.: Просвещение. – 1989. – С. 202-309.



унутиш» «Болаликни хотирлаш ва қолипловчи хотиралар ҳақида» «Нотўғри талаффуз» «Хато санаш ва хато ёзиш», «Таассурот ва бурчларни унитиш» «Ихтиёрий «хатокорлик» фаолияти» «Симптоматик ҳамда тасодифий фаолият», «Адашиб хато қилиш» «Режалаштирилган хатокор фаолият» «Тасодифиятга ишониш ва хурофийлик».

Фрейд бундай фаолият шаклларини ўрганар экан: «Улар қачонлардир онгда пайдо бўлиб, кейин ундан қувилган, аммо ўзини намоён қилиш қобилиятини тамомила йўқотмаган феноменлардир», деган хулосага келади.<sup>15</sup>

Юқорида санаб ўтилган фаолият шакллари инсон ҳаётига бўлган таъсир даражаси, структурал ўзига хослиги, содда ёки мураккаблиги жиҳатдан бир хил эмас. Уларнинг бири ўта жўн ва кўп такрорланадиган, бошқаси эса ўта мураккаб ва ниҳоятда кам учрайдиган ҳолат бўлиши мумкин. Лекин, шунга қарамасдан, Фрейд келган хулоса уларнинг ҳар бири учун характерли ҳисобланади. Мазкур фаолият шакллари яна бир муҳим жиҳати: «уларнинг соғлом одамлар кундалик турмуш тарзида учрайдиган арзимас руҳий ҳолатлар» эканида кўринади.<sup>16</sup>

Фрейд юқорида санаб ўтилган ҳолатларнинг ҳар бирини ўнлаб мисоллар билан асослашга уринган. Шулардан бирини маълумот учун келтирамиз. Бу мисол бевосита Фрейднинг ўз ҳаёти билан боғлиқ<sup>17</sup>. У ёзади: «Тез-тез хабар олиб турадиганим бир беморнинг эшигига яқинлашар эканман, кўнғироқ тугмасини босиш ўрнига беихтиёр чўнтагимдан ўз квартирам калитини чиқарардим. Уятдан калитни чўнтагимга яшираётим, ўзимда рўй берган бу ҳолатнинг – «Ихтиёрий хатокорлик фаолияти» эканини англадим. Бу ҳолат менинг онгим остида мавжуд «бу ерда мен ўзимни уйдагидек ҳис қиламан», деган фикрдан далолат эди».<sup>18</sup>

Фрейднинг инсон кундалик фаолияти устида ўтказган тажрибаларидан чиқарган хулосаси шундай: инсон фаолиятида тасодифий ҳолатлар бўлиши мумкин эмас; ҳар бир «хато» ўзининг муайян тарихига эга; инчинун, бундай хатолар остида инсоннинг онг ости истак ва интилишлари ётади. Хусусан, ниманидир тасодифан унутиш, ихтиёрий истак тарзида, шу нарсани эслашни истамасликдан келиб чиқади.

Инсон фаолиятининг яна бир психоанализ асослашга уринган яширин жиҳати Фрейднинг «/айриодатий лаззатланиш тамойили» асарида ўз аксини топган. Бунга кўра, инсоннинг ўз вужудини сақлаш, узоқ яшашга, ҳаётдан лаззат олишга бўлган истакларига зид равишда, ўз вужудини махв этароқ, ўлимга интилишдан лаззатланиш истаги ҳам мавжуд. Бу истак ҳаётга бўлган истак билан параллел равишда, тенг пропорцияда яшайди.

---

<sup>15</sup> Кърсатилган асар. –С.309.

<sup>16</sup> Кърсатилган асар. –С.263.

<sup>17</sup> Ҳайд этиш лозимки, Фрейд баъзи психоаналитик амалиётларини бевосита ыз устида ытказган. (-У.Ж).

<sup>18</sup> Кърсатилган асар. –С.264.

Фрейднинг фикрича, инсон ёки инсоният ҳаёти фақат динамик-прогрессив қонуниятларга асосланмайди, балки унинг учун перманент (айланма ҳаракат) қондаси ҳосдир. Соф биологик инстинктлар бошқарувида бўлган ҳайвонот, гўдаклар ва невротик ҳолатдаги кишининг ўсиш, янгиланишдан кўра, бирор нарса ёки ҳодисанинг такрорига кўпроқ ружу кўйиши бунга мисол бўлади. Фрейд бунга кушларнинг, балиқларнинг дастлабки маконларига қайта-қайта интилишларини ёки боланинг бир эртаси такрор-такрор эшитишини яхши кўришни мисол қилиб келтиради. Ўрта аср италян адиби Тарквато Тоссонинг «Озод этилган Иерусалим» асаридан қуйидаги воқеага айна руҳий ҳолат ифодаси сифатида қарайди. Яъни асар қаҳрамони Танкред жангда тасодифан севиқлиси Клориндани ўлдириб қўяди. Унинг дафн маросими ўтар-ўтмас Танкред қўрқинчли, сеҳрланган ўрмонга йўл олади. У ерда баланд бир дарахтни қиличи билан чопиб ташлайди. Шунда дарахтдан қон томчилаб севиқлиси Клоринданинг аламнок овози эшитилади. Жони дарахтга сеҳрланган Клоринда Танкреднинг ўзига яна азоб бераётганидан нолийди.

Фрейднинг талқинига кўра, Танкред ўз севганини тасодифан ўлдирмаган, балки бу билан ўзининг онги остидаги яширин истакларини иккинчи бор рўёбга чиқарган. Дарахтни ҳам гўё айрилиқ изтироблари берган ғазабдан қутулмоқ учун беихтиёр чопган бўлса-да, аслида севгилисига иккинчи марта озор бериб, унинг азоби эвазига азобларидан халос бўлган, ҳатто роҳатланган.

Бундай ғайримантикий ҳолатларни Фрейд шундай асослашга уринади: «Агар биз фактларга асосланадиган бўлсак, барча тирик жонзот ботиний сабабиятлар боис ўлади, яъни органик модда ноорганик моддага айланади. Демакки, ҳар қандай тирикликнинг асл мақсади алал-оқибат ўлим томон йўналган бўлади»<sup>19</sup>. Унингча, инсон табиатидаги айланма ҳаракат (перманент) тизими ҳаётнинг давомийлигини таъминлайди. Ҳар қандай тирик жонзот ҳаётининг давомийлигини таъминлашга интилар экан, бунга ўз тириклигини маҳв этиш эвазига эришади. Унинг ўлимга томон ҳаракати ҳаётга бўлган интилиш ниқоби билан ўралган бўлади.

Фрейд инсоннинг ҳаётга бўлган интилишларини Эрос, ўлимга бўлган интилишини эса Танатос<sup>20</sup> инстинкти, деб атайди. Бир қарашда, ҳаёт ва ўлим абадий курашда, булар ўртасидаги мураккаб контраст ҳаёт диалектикасини белгилайдигандек тасаввур беради. Аммо Фрейд ушбу зоҳирий контраст асосида ўзгача мазмун-эстафета принципи бор, деб ҳисоблайди. Эрос билан ифодаланувчи жинсий майллар ўзидаги ҳаёт элементларини бошқа организмга узатар экан, янги ҳаёт шаклини майдонга келтиради. Шунинг баробарида ўзи

---

<sup>19</sup> Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / В кн.: Психология бессознательного. – М.: Просвещение. –1989. –С. 405

<sup>20</sup> Танатос-психоаналитик тал=инда тирик организмнинг ылик материяга айланиш истагини билдиради. (У.Ж.).

ва йўлдошининг ўлимга томон ҳаракатларини таъминлайди. Бу жараён Эрос ва Танатос ўртасидаги доимий ва ихтиёрий муносабатдир. Барча ҳаракатлар марказида турувчи либидо моҳиятини фақат Эрос функцияси эмас, балки Эрос ва Танатос аро систематик бутунлик функцияси ташкил этади. Шу маънода, либидо инсоннинг ҳаётга бўлган интилишларидан қанчалик лаззатланса, ўлимга томон интилишларидан ҳам шунчалик лаззатланади.

Бундай айланма ҳаракат жараёни Эрос ва Танатос функцияси аро тенглик бўлганидагина нормал ҳисобланади. Бу икки куч муносабатида тенглик мувозанати бузилганда эса, индивидуум ҳаёти учун анормал ҳолат юзага келади. Мувозанатнинг бузилиши қай даражада бўлса, унинг оқибати кўлами ҳам шундай бўлади.

/айриодатий лаззатланиш тамойилининг функционал шакллари оддийдан мураккабга, саркашликдан ваҳшийликкача бўлган бепоён макон ва замон кўламига эга. Чекиш, ичиш, қиморвозлик, бетартиб турмуш кечириш каби қатор умуминсоний қусурлар мазкур тамойилининг энг оддий ва кундалик шакли ҳисобланади. Инсон ақлан бундай қусурлари воситасида ўз ҳаётини емираётганини кўпинча англамайди. Айни фаолиятларни амалга ошираётиб, ҳаётдан завқланишини, унга бўлган интилишини қўймайди. Бундай тушунча уни ҳатто нарциссизм, садизм, мозахизм, некрофиллик<sup>21</sup> каби анормал ҳолатларда ҳам тарк этмайди. У ўз ҳолатини ҳаётини функция, деб англайди. Эрих Фромм айни ҳолатга доир шундай мисол келтиради. «Табиатида садистик истак мавжуд бўлган ота болаларини тез-тез жазолаб туришга, улар билан қўпол муомала қилишга, мойил бўлади. Лекин у болаларини урар, жонини оғритар экан, бу ишини бола тарбиясидаги энг самарали усул, деб ишонади. Унинг мақсади болаларида эзгулик, яхшилик фазилатларини кучайтириш бўлади. Аслида эса, ота бу билан болаларини тарбиялашни эмас, ўзининг садистик истакларини қондираётганини англамайди»<sup>22</sup>.

/айриодатий лаззатланишнинг энг тубан шакли – бу некрофиллик ҳисобланади. «Некрофил одамлар тирикликни эмас, жонсиз нарсаларни: йиринг ва фотонатга ботган мурдани кўрганда лаззатланишади. Некрофиллар, айниқса, касаллик, дафн маросимлари, ўлим ҳақида сўз юритишни севишади. Шундагина уларнинг доимий тунд юзларига ҳаёт шарпаси кўринади».<sup>23</sup>

Фрейд ва фрейдчилар инсонга хос айни ҳолатларни туш кўриш, «хатокор» фаолият каби чуқур ўрганганлар. Жуда кўплаб жихатларини кашф этганлар. Унинг нафақат

<sup>21</sup> Ҳаранг: Райкрофт Ч. Краткий словарь психоанализа.-Санкт-Петербург.-1990.

<sup>22</sup> Фромм Э. Душа человека. –М.: Республика. –1992. –С.337.

<sup>23</sup> Фромм Э. Кырсатилган асар –С. 31.

индивидуум ҳаётидаги балки ижтимоий воқеликдаги сабаб ва оқибатларини асослаб беришга уринганлар.

Умуман, психоанализнинг шаклланиш принциплари, моҳияти, методологик ўзига хосликлари ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Психоанализ кашф этган энг кичик элементлардан тортиб, энг катта систематик бирликларгача инсон борлиғи (индивидуум) ва унинг фаолиятдан келиб чиқади. Уларнинг барчаси ўта мураккаб ҳодисалар ҳисобланади ва айна пайтда ҳар томонлама кенг талқинни талаб этади. Шу маънода, юқорида сўз юритилган масалалар психоанализни тўлиқ тадқиқ этишга эмас, балки у ҳақда муайян тасаввур уйғотишга қаратилганини таъкидлаш жоиз. Чунки бизнинг асл мақсадимиз психоанализ ва адабиёт аро муносабат масаласини ёритишдан иборатки, бунинг учун сўз юритилган масалалар кифоя, деб ўйлаймиз.

Хўш, психоанализ ва адабиёт ўртасида қандай алоқадорлик бор?

Саволнинг энг оддий ва ҳаққоний жавоби ҳар иккисининг объекти, талқин усулдаги муштаракликда кўринади. Адабиётнинг ҳам психоанализ каби (ёки аксинча) ягона талқин объекти – бу инсон. Адабиёт ҳам психоанализ каби инсон борлиғига универсал ёндашиш хусусиятига эга. Шу нуқтаи назардан, юқорида баён этилган фикрлар фақат психоанализга эмас, балки адабиётга ҳам тегишлидир. Ишнинг асосий қисмини айна масалага қаратилишига ҳам сабаб шу.

Энди адабиёт ва психоанализ аро муносабатнинг хусусий жиҳатлари, аниқроғи психоанализнинг таҳлил усули сифатида адабиётшуносликдан тутган ўрни ҳақида фикр юритамиз.

Адабиёт психоанализга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект вазифасини бажаради. Адабиётни психоанализ объекти сифатида қараганимизда, психоанализ назарий адабиётшуносликнинг бир тадқиқ усули ўлароқ унинг таркибий қисмига айланади. Аксинча бўлганда, психоанализ адабиётшуносликнинг объекти ўлароқ намоён бўлади.

Психоанализ ҳеч қачон образли тафаккурсиз иш кўра олмайди. Ҳолаверса, фрейдизм назариясининг асос концепциясини ташкил этувчи «Эдип комплекси» ҳам бевосита образли тафаккур намунасига таянади. Ҳатто, айтиш мумкинки, образли тафаккур Фрейдга психоанализ усулини ишлаб чиқиш учун ҳамиртуруш вазифасини ўтаган.

Шунингдек, Фрейд, Юнг, Фроим, Адлер ва Лакан каби машхур психоаналитиклар ижодида бевосита адабий асарлар таҳлили ўлароқ юзага келган тадқиқотлар талайгина.

Фрейд ўз назариясининг ўта нозик нуқталарини талқин этишга, асослашга уринар экан, албатта бирор адабий асарга мурожаат қилади. Унинг тадқиқ усулидаги бу жиҳат бир пайтнинг ўзида иккита функция бажаради. Аввало, Фрейд исбот этмоқчи бўлган фикрга далил вазифасини бажарса, иккинчи томондан шу асарнинг инсоншунослик нуқтаи

назаридан тутган даражасини намоён этади. Масалан, Фрейднинг «Кундалик хаёт психопатологияси» номли тадқиқотида Шиллернинг «Валленштейн» асарининг 1 парда 5 -кўринишдан бир мисол келтирилади. Бунда асар қаҳрамони Октавио ўз суҳбатдоши Квестенбергга «Кетдик. Герцогнинг олдига!» дейиш ўрнига «Унинг олдига!» (К ней!), деган сўзни ишлатиб кўяди. Фрейд талқинича, бундай ҳардамхаёллик (обмоловки) тасодифий эмас, балки Октавио онги остидаги яширин истакнинг ҳардамхиёллик тарзида намоён бўлишидир. Бу биринчи томони. Иккинчидан, қаҳрамон ҳолатининг бундай чуқур психологизмда очилиши асар муаллифи Шиллернинг юксак маҳоратидан далолат беради. Шунингдек, айти тарздаги номантикий, тушунарсиз ифодалар моҳиятини англамай туриб, ёзувчининг ифода услубига тўғри баҳо бериб бўлмаслигини Фрейд алоҳида таъкидлайди.<sup>24</sup>

«Достоевский ва падаркушлик» Фрейднинг бадиий асар ва муаллиф биографияси асосида олиб борган тадқиқотларидан ҳисобланади.<sup>25</sup> Психоанализнинг соф назарий-методологик, тиббий-психологик жиҳатларини асослашга қаратилган («Сексуаллик хусусида уч очерк», «/айриодатий лаззатланиш тамойили», «Кундалик хаёт психопатологияси каби» ) асарларда адабиёт, бадиий тафаккур билвосита хизмат қилган бўлса, ушбу асарда бевосита хизмат қилади.

Тадқиқотда Фрейднинг назари биринчи навбатда муаллифнинг ижодига эмас, шахсиятига қаратилади. «Достоевскийнинг серкирра шахсиятини тўрт томондан ўрганиш мумкин: ёзувчи сифатида, невротик сифатида, мутафаккир-этик сифатида ва гуноҳкор сифатида», деб ёзади Фрейд ушбу асаридида<sup>26</sup>. Фрейднинг фикрича, Достоевский асарларидаги шахватпарастлар, жиноятчилар, қотиллар, худбин ва телбалар образи айнан муаллиф ички дунёсида яширин истакларидан ва унинг биографияси билан боғлиқ баъзи ходисалардан келиб чиқади. Шунингдек, ёзувчи ижодидаги падаркушлик талқини ҳам айти сабаблар оқибати ўлароқ намоён бўлади.

Маълумки, Ф.Достоевский 18 ёшида отасидан ажраган. Шу ёшга қадар Достоевскийда кучсиз шайтонлаш ва кўрқув ҳолати юз бериб турган. Фақат 18 ёшга келиб, яъни отасининг ўлимидан кейин, бу руҳий симптом эпилепсияга<sup>27</sup> айланган. Фрейд ушбу ҳолатни ёзувчининг болалик йиллари билан боғлиқ далиллар асосида исботлашга уринади. Бунга кўра: «Унинг болалигидаги шайтонлаши билан боғлиқ бўлган мазкур ҳолат ўлим ваҳимаси номланиб, летаргик тушлар кўринишида намоён бўлади... Акаси Андрейнинг хикоя қилишича, ёш Феодор ухлаш олдидан уйқусида ўлиб қолишидан кўрқиши, агар

<sup>24</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Психология безсознательного. –М.: Просвещение. – 1989, С. 225-242.

<sup>25</sup> Ҳаранг: Фрейд З. «Я» и «Оно». Книга 2.-Тбилиси.: Мерани.-1991.-С.407-426.

<sup>26</sup> Фрейд З. Достоевский и отцеубийство / В кн.: «Я» и «Оно»-Тбилиси. –Мерани. –1991.-С. 407.

<sup>27</sup> Фрейднинг тушунтиришига кўра, эпилепсия, тут=ано= тиббий ну=таи назардан рушый хасталикнинг энг оқир тури шисобланади (-У.Ж.).

шундай ҳолат юз бериб қолса, уни фақат беш кундан сўнг дафн этишларини сўраб хат колдирар экан».<sup>28</sup> Фрейд бундай руҳий ҳолат онг остида бировнинг ўлимини истаб юрган кишиларда рўй беришини айтади. Шундан келиб чиқиб, ёш Феодордаги айна ҳолатни унинг отасига бўлган муносабати билан изоҳлайди. Унингча, ёш Феодорнинг онги остида сексуал рақиб сифатида отасининг ўлимини иташ ҳолати бўлган. Отасининг ўлимидан сўнг ундаги руҳий касалликнинг зўрайиши эса ўта мураккаб онг ости жараёни билан боғлиқ. Яъни отасига муносабатда Достоевский шахсияти бир пайтнинг ўзида икки хил позицияга эга бўлган. Бу психоанализда «амбивалентлик», деб аталиб, бир пайтнинг ўзида бир объектга нисбатан ҳам муҳаббат, ҳам нафратни ифода этади. Фрейдга кўра, ёш Феодор бир томондан отасининг ўлимини истаган ва ундан нафратланган, иккинчи томондан отасини севган ва унинг ўлимидан ваҳимага тушган. 18 ёшида отасининг ўлим топиши унда қониқиш ҳиссини ўйғотиши билан бирга, кучли изтироб ўз-ўзидан нафратланиш ҳиссини кучайтирган. Натижада кучли руҳий касалликни келтириб чиқарган.

Умуман, Фрейд талқинидаги Достоевский шахсияти амбивалент муносабатнинг типик намунасидир. Бундай муносабат ёзувчининг нафақат яқинларига, атрофидаги бегона кишиларга, ўқувчиларига нисбатан, балки ўзига нисбатан ҳам кўзга ташланади: «Ҳар ҳолда унинг шахсияти садистик қирралардан холи эмас. Ундаги қаҳру ғазаб, сабрсизлик, азоблашга мойиллик истаклари ўз яқинларига муносабатида, ўқувчи билан ички мулоқотида яққол кўзга ташланади. Арзимас масалаларда у ўзгаларга нисбатан, асосий ҳолатларда ўзига нисбатан садист ҳисобланса, айна пайтда ҳеч кимдан ёрдамини аямайдиган, юмшоқ кўнгил, эзгу қалбли киши сифатида намоён бўладики, бу ундаги мозахизмдан далолат»,<sup>30</sup> деб ёзади бу ҳақда Фрейд.

Отасининг ўлими, гарчи бунда жисмонан сабабчи бўлмаган бўлса-да, Достоевскийда чуқур гуноҳкорлик ҳиссини ўйғотган. Бундай ҳиссиёт манбаи унинг онги остидаги отасининг ўлимига бўлган интилиш бўлиб, айбдорлик ҳиссининг ёзувчи фаолиятида намоён бўлиш шакли эса, айна мозахистик сублимациядир.

Фрейд Достоевский психологиясидаги мана шундай мураккаб ва чигал ҳолат ифодасини «Ака-ука Карамазовлар» романида кўради. Маълумки, романда отасининг ўлимини мақсад қилиб яшаётган Иван Карамазов истаги бошқа Карамазов (ўғай ўғил Смердяков) томонидан амалга оширилади. Достоевский ифода усулида айнан ўша қотил Карамазовга нисбатан симпатиянинг етакчилик қилиши Фрейд учун қалит вазифасини ўтайди. Унингча, аслида қотил бир ижрочи холос. Ҳақиқий қотил эса, отасининг ўлимини

---

<sup>28</sup> Фрейд З. Қырситилган асар. – С. 414.

<sup>30</sup> Қырситилган асар –С.409. Психоанализга доир лу\атларда «садист» - бировни азоблаб роқатланувчи, мозахист биров томонидан азобланиб роқатланувчи одамни билдиради. Фрейд айна шолатларни, асосан, жинсий муносабатларда қырган (-У.Ж.).

ич-ичдан истаб юрган Иван. Шу маънода Иваннинг ички изтироблари, ўз навбатида Достоевскийнинг ҳам изтиробларидир. Унинг рухий беморлиги айнан Достоевскийнинг дардидир. Шунинг учун муаллиф бу қаҳрамонидан нафратланар экан, айти нафрат баробарида қотил Карамазовни ўзининг халоскори, деб билади.

Таҳлил асносида Фрейд «Ака-ука Карамазовлар» романини жаҳон адабиётининг икки буюк асари «Шоҳ Эдип» ва «Гамлет»дан юқори қўяди. Достоевский романи ҳақида: «Бу йўналишда рус ёзувчисининг романи бир қадам олға кетади», деган сўзларни ёзади.<sup>31</sup>

«Чечанлик ва унинг онгсизликка муносабати» Фрейднинг бевосита адабий манбалар, ижодий жараёнлар таҳлили орқали ёзилган муҳим тадқиқоти ҳисобланади.<sup>32</sup> Мазкур асар чечанликнинг эстетик функциясини психологик омиллар тизими сифатида асослашга қаратилган. Чечанлик ва унинг генезиси, чечанликнинг онгсизлик билан муносабати, чечанлик ва комизм турлари масалалари психоаналитик усулда таҳлил этилган.

Фрейд чечанликнинг «фавкулудда субъектив комизм» , «мулоҳазалар уйини» (К.Фишер), «ғоялар билан ўйнашиш»(Ж.Паул), «тасаввурлар зиддияти», «маънисизлик ичидаги маъни» (Ч.Луппс), «англанмаган маънининг бир лаҳзалик англови»(Кант,Гемманс)каби таърифларини асосан инкор этади. Унингча, чечанлик сўзнинг ифода усули (техникаси) ва анъана-хотира (ассоциатив экскурс)нинг муштарак функцияси ўлароқ намоён бўлади. Бунда, албатта, айтувчи билан эшитувчи муносабати бўлиши шарт. Муштарак функция моҳияти ҳам шундагина реаллашади.

Фрейдга кўра, чечанликнинг ифода усули қуйидаги шаклларди намоён бўлади:

I. Зичлаш:

- a) қоришиқ сўзлар ясаш билан;
- b) модификация йўли билан;

II. Айти бир сўзни такрор ишлатиш:

- c) бутун ва қисм;
- d) ўрин алмаштириш;
- e) кичик модификация;
- f) бошланғич маъносига тамоман зид бўлган маънода қўллаш.

III. Икки маънолилиқ:

- g) хусусий от маъносининг предметга ўтиши;

---

<sup>31</sup> Қырсабилган асар –С.421.

<sup>32</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / В кн.: «Я» и «Оно».-Тбилиси.- Мерани.-1991.- С.175-406.(Остроумие сызининг лу\авий маъноси зукколикка ты\ри келади. Аммо бу ыринда Фрейд чечанликшусусида сыз юритяпти, айти жараённинг иррационал шаклини тал=ин этияпти. Шунга асосан бу сузни чечанлик деб таржима =илдик-У.Ж.).

- h) истиоравий ва предметлик маъноси;
- i) хусусий икки маънолилик (сўз ўйини);
- j) икки маъноли талқин;
- k) ишора орқали англашиладиган икки маънолилик.<sup>33</sup>

Фрейднинг фикрича, мазкур усулларнинг барчаси сўз иқтисоди, зичлаш аталувчи асосий нуқтада умумлашади. Чечанликнинг ўз айтувчиси ва тингловчига кўрсатадиган таъсир кучи ҳам аввало гапнинг ифода шакли билан боғлиқ. Айни пайтда айтувчи учун нозик лутфнинг кулгили жойи йўқ. Уни ўз лутфининг бошқа биров томонидан қабул қилиниши қизиқтиради. У шундан лаззат олади. Унинг лутфидан таъсирланиб кулувчи киши эса лутфнинг маъносидан эмас, балки бу лутф хотираси қатида яширин ниманидир эслатгани учун кулади. Мана шу «нимадир» айнан анъана-хотира ҳисобланади. Фрейдга кўра, инсоннинг қачонлардир таъқиқлаган истак ва интилишлари чечан айтган лутф орқали озодликка чиқади. Бундан олинган лаззат, қониқиш кулгини юзага келтиради. Бир сўз билан айтганда, Фрейд чечанликнинг моҳиятини кулгидан олинадиган қониқиш ҳиссида эмас, балки кулги орқали юзага чиқадиган онг ости истакларининг ғалаба қилишида, деб тушунтиради.

Чечанлик ва туш муносабатидаги умумийлик уларнинг ҳар иккисидан онг ости мотивларининг мавжудлигида кўринади. Тушда инсон онги остидаги истаклар, рамзлар воситасида юз кўрсатса: «Чечанлик ассоциатив муносабатда ҳақиқий моҳият касб этади. Улар кўпинча бизнинг хотирамизга бўйсунмайди. Биз уларни хотира қатларидан излаганимизда топа олмаймиз. Кутилмаган ўринларда эса, фавқулудда пайдо бўладики, уларнинг нега юзга қалқиб чиққанини англай олмаймиз. Бундай арзимас жиҳатларнинг ўзи ҳам чечанликнинг онгсизликдан келиб чиқишини кўрсатади»,<sup>34</sup> деб ёзади Фрейд. Шунингдек, чечанликда ҳам тушдаги каби маънисизлик ва зиддиятчилик ҳукм суради. Буни тушуниш учун узум ўғирлашга кирган афандининг узумзор эгасига нисбатан қилган чечанлигини эшлаш кифоя. Бу машҳур латифага кўра, бировнинг боғига узум ўғриликка тушган афандини боғ эгаси тутиб олади ва унга «Нега бировнинг узумини ўғирляпсан?» дея ўшқиради. Шунда афанди боғ эгасига: «Нега хотинингга калиш олиб бермадинг?» деб жавоб берган экан. Бу ўринда афандининг жавобида маъно йўқ. Аммо айни бемаъни жавоб орқали у ўзини ҳимоя қила олади. Фавқулудда контраст, гарчи ҳақ бўлса ҳам, боғ эгасини бир лаҳза довдиратиб кўяди.

Психоанализ чечанлик ва комизмни айнан бир нарса эмас, балки инсонга қониқиш берувчи икки ҳиснинг кетма-кет келадиган босқичлари сифатида талқин этади. Яъни

<sup>33</sup> Кўрсатилган манба. –С. 338.

<sup>34</sup> Кўрсатилган манба – С. 338.



чечанлик бевосита онгсизлик психологиясининг маҳсули бўлса, комизм англиш арафасидаги онгсизликдир. Шу маънода: «Чечанлик – бу, комизмга онгсизлик ҳудудидан кўрсатилган таъсир» ҳисобланади.<sup>35</sup> Психоаналитик талқиндаги комизм инсоннинг болалик даври хотиралари билан боғлиқ. Бола катталар билан ўзини қиёсланишида ўзида уларга нисбатан устунлик сезса, кула бошлайди. Масалан, бир одам кўчада йиқилиб тушса, бола кулади. Бундай кулгига сабаб, «у йиқилди – мен эса йўқ» деган автоматик хулосадан лаззатланишдир. Комизмнинг ассоциатив характери ҳам айнан шу билан изоҳланади. Агар катта киши катта кишининг устидан кула бошласа, унда болага хос ҳаракат ва ҳолатларни кўрган бўлади. Кулги объектининг болаларча ҳаракати уни болаликка қайтаради. Энди ўзининг бола эмаслигини англаган киши, шу ҳақиқатни англамаган киши ҳолатидан завқланади ва кулади. Фрейд ушбу ҳолатни юзага келтирувчи уч жиҳатни алоҳида таъкидлайди: «Биринчи ҳолатда ўзга одам менга бола бўлиб кўринади, бошқасида у одам ўзини боладай тутаяди, учинчисида эса, ўзимда болага хос ҳолатни кузатаман».<sup>36</sup>

Фрейд юмори чечанлик ва комизмдан фарқли ўлароқ, «ҳимоя механизми», деб таърифлайди. Унингча, юмор инсонни изтиробдан ҳимоя қилувчи автоматик воситадир. «Юмор изтироблар қуршовида туриб, лаззатлана олишдир», деб ёзади бу ҳақда Фрейд.<sup>37</sup> Юморга хос ушбу специфик жиҳат /./уломнинг «Шум бола» асарида ўз ифодасини топган. Асарда поччасининг зотдор, қимматбаҳо қушларини тасодифан ўлдириб қўйган Ҳоравой ўз қилмишини «зотдор қушлар ана шунақа ётади», деган сўзлар билан изоҳлайди. Мушкул вазиятдан юмор воситасидан чиқиб кетади. Шу йўл билан ўзига таскин беради.

Умуман, Фрейднинг чечанлик, комиклик ва унинг турлари ҳақидаги қарашлари соф психоаналитик талқинга эга. У адабий асар ҳақида фикр юритар экан, муаллиф, қаҳрамон ва ўқувчи аро муносабатда ҳам, муаллифнинг бадиий талқин усулларида ҳам ўзининг психоанализ назариясига хос онг ости жараёнлари системасини кўришга ҳаракат қилади. Аниқроғи, бадиий тафаккур Фрейдга психоанализ методини асослаш учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Адабиётга психоанализ методи асосида ёндашиш, Фрейднинг бир қатор издошлари, шогирдлари ижодида ҳам учрайди.

Хусусан, Эрих Фромм психоанализга доир қатор қарашларини адабий манбалар воситасида талқин этган. Масалан, у инсон табиатидаги некрофиллик ҳолати ҳақида фикр юритаётиб, инглиз ёзувчиси Ричард Хьюз (1900-1976)нинг «Чордоқдаги тулкиниса» асарига мурожаат этади. Ушбу асардан фашизмнинг асосчиси бўлган Адольф Гитлернинг тушига доир бир эпизод келтиради. Бунга кўра, тушида талваса ичра чўкиб кетаётган

---

<sup>35</sup> Кўрсатилган манба – С. 378.

<sup>36</sup> Кўрсатилган манба.- С.395.

<sup>37</sup> Кўрсатилган манба –С. 398.

Гитлер сув бетиде онасининг юзини, кўзларини кўради. Гитлернинг эндиги ҳолати Хьюз томонидан шундай тасвирланади: «Шундагина у қаршилик кўрсатишни бас қилди. Тирсакларини ияги томон кўтарди ва ҳомила-бола ҳолатида тек қотди: чўкишми чўқади, вассалом». Эрих Фромм талқинчи: «Бу кичик иқтибосда «инкироз синдроми»га хос барча унсурлар тажассум топган. Бундай тасвир фақат буюк ёзувчига муносиб бўлиб, биз айни тасвирда Гитлер табиатидаги нарциссизмни кўрамиз. Шунингдек, унда уйғонган чўкиш истаги унинг ўлимни севишидан далолат. Сув бу ўринда Гитлернинг вафот этган онаси бўлиб, унинг ўлимни, жонсиз нарсаларни севишини ифода этади. Сувда чўқаётган Гитлернинг тана тузилиши, ияк томон тортилган тирсаклар, она қорнига(ер остига-У.Ж.) қайтиш истагини билдиради».<sup>38</sup> Некрофил одам ҳаётни эмас, ўлимни севади. Тараққиётдан инкирозни устун қўяди. Она қорни некрофил одам учун ер ости - қабр ёки хаотик дунё рамзидир. Фромм Р.Хьюз асаридаги тасвир орқали Гитлер шахсиятидаги некрофиллик синдромини асослаб беришга уринади. Унинг бутун фаолиятини невроз ҳолати, дея талқин этади.

Э.Фромм Франц Кафканинг «Жараён» романини ҳам психоаналитик усулда тадқиқ этган. Роман қаҳрамони Йозеф К. фаолиятида тушга хос рамзлар тили етакчилик қилишини асослашга уринган. «Бу романи тушуниш учун уни узун ва мураккаб туш каби қабул қилмоқ лозим», деб ёзади бу ҳақда Фромм.<sup>39</sup> Унинг талқинчи, хибс Йозеф К. ҳаётидаги турғунликнинг, босиб ўтилаётган, аммо яшалмаётган умр учун берилаётган мавҳум (онг ости) жазодир. Йозеф К.нинг бутун фожеаси ўзи яшаб келган одатий ҳаётига қайтишга уринишида, шу ҳаётини ҳимоя қилишида кўринади. Умуман, Фромм Кафканинг «Жараён» романидаги ҳар бир образ воқеа ва деталларни рамзлар, деб ҳисоблайди. Худди шу боис, асарга З.Фрейднинг туш талқинига доир назарий қарашлари асосида ёндашади. Асардаги хибс, судгача бўлган жараёнлар ва бошқа талай деталлар системасини Йозеф К. онги остида кечаётган мураккаб ва чигал психологик жараён, деган хулосага келади.

Франциялик психоаналитик Ж. Лакан ва унинг замондошлари М.Фуко, А.Греймас, Р.Барт, Леви-Строслар ижодида тил ҳодисаларига нисбатан психоаналитик ёндашув етакчилик қилади. Бундай талқин методи Европада «Янги танқид» номини олган. Ж. Лакан «Янги танқид»нинг асосчиларидандир. Тадқиқотчилар «Янги танқид»га фрейдизм назарияси асос бўлганини таъкидлайдилар.

Ж. Лаканнинг «Матнлар» асари структурал психоанализнинг намунаси ҳисобланади. У инсон шахсиятини чуқур англашнинг энг самарали усули сифатида нутқ таҳлилини кўрсатади. Ўзининг психоаналитик тадқиқотлари натижасига суяниб, нутқ

---

<sup>38</sup> Фромм Э. Душа человека. - М.: Республика. - 1992. - С.79.

<sup>39</sup> Харанг: Кырсатилган манба – С.292-298.

элементларини индивидуум моҳиятини акс эттирувчи рамзлар системаси, деган хулосага келади. Инсоннинг нутқи, унингча, бошқариладиган жараён эмас, аксинча бошқарувчи функциясини бажаради. Айни шу жиҳат инсонни билишда унинг фаолиятига эмас, тилига асосланишини тақозо этади. Агар тадқиқотчи нутқ кодларини тўғри еча олсагина индивидуумнинг онг ости оламига йўл топиши мумкин. Ж.Лакан нутқ таҳлили жараёнида анланган индивидуум моҳиятини уч қатламли система, деб тушунади: а) реал; б) тасаввурдаги; в) рамзий. Унингча, тил феноменисиз шахс моҳиятини англаш мумкин эмас. Ж.Лакан ўзининг структурал психоанализ методи ҳақида шундай ёзади: «Биз тил ҳодисаларини ишлашда ўта мураккаб ва чуқур кетамиз. Чунки шу йўл билан ижодкор руҳияти ва ижод асосларига таянмай туриб ҳам поэтика қонунларини ярата оламиз».<sup>40</sup> «Лакан психоаналитик курсининг ўзига хослиги шундаки, у фақат тил ҳодисалари билан чекланмайди, балки ўз-ўзидан адабиётшуносликка ҳам дахл қилади», деб ёзади бу ҳақда рус олими Л. Филиппов.<sup>41</sup>

Умуман, маълум чекланишларига қарамасдан, психоанализ методи жаҳон адабиётшунослигида кўллаб келинапти. Аммо З.Фрейд, Э.Фромм, Ж.Лакан, К.Юнг, А.Адлер каби машҳур психоаналитиклар тадқиқотлари бевосита адабиётни ўрганишга эмас, балки психоаналитик нуқтаи назарни асослашга қаратилганини таъкидлаш жоиз.

Юқорида қайд этганимиздек, адабиёт психоанализга нисбатан нафақат объект, балки субъект ҳамдир. Сабаби адабиёт қанчалик адабий-эстетик, ижтимоий-фалсафий ҳодиса бўлса, шунчалик психологик ҳодиса экани маълум.

Шубҳасиз айтиш мумкинки, психоанализ бадиий жиҳатдан юксак ҳар қандай асарга нисбатан субъект бўла олади. Бунда бадиий асарнинг қайси адабий методга дахлдорлиги у қадар аҳамият касб этмайди. Шу маънода, адабиётнинг антик давридан бугунги кунгача яратилган юзлаб асарларни санаш мумкин. Айни пайтда адабиёт тарихида, айниқса ХХ асрда шундай бадиий асарлар майдонга келдики, уларни бевосита психоанализ назарияси таъсирида юзага келган, дейиш тўғри бўлади.

Психоанализ адабиёт ёки адабий асар субъекти дейилганда икки ҳолатни диққат марказида тутиш лозим. Биринчи ҳолатда адабий асар муаллиф ижодий жараёни (илҳом онлари)даги мураккаб онг ости оқимини ўзида муҳрлаган восита ўлароқ намоён бўлади. Бунда муаллиф ҳам, асар қаҳрамони ҳам, асар воқелиги ҳам шу ҳолат ҳукми, бошқаруви остида ҳаракат қилади. Айни ҳолатнинг бадиий асар учун универсал моҳият касб этиш-этмаслиги икки нарса билан боғлиқ: а) муаллифдаги ҳақиқий ижод жараёнининг

<sup>40</sup> Ҳаранг: Теории, школы концепции. – М.: Наука.-1975.- С. 45.

<sup>41</sup> Филиппов Л. Структурный психоанализ Ж.Лакана и субъект творчества в структурном литературоведении / В кн.: Теории, школы, концепции. - М.: Наука.- 1975.- С. 44.

давомийлиги, истеъдод даражаси; б) асарнинг замон нуктаи назаридан майдонга келиш кўлами, унинг қайси адабий тур ёки жанрда ёзилганлиги. Масалан, лирик асар хажман кичик, баъзи жиҳатларни истисно этганда, кичик вақт бирлигида туғилади. Бу жиҳат ижод жараёнининг реал воқелик таъсирида узилиб қолмаслигини таъминлайди. Натижада бадиий асар психоаналитик-субъект сифатида универсаллашади. Лекин бунда асосий омил сифатида вақтнигина кўрсатиш ўзини оқламайди. Бу ўринда муаллифнинг истеъдод даражаси, генийси муҳимлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Катта эпик асарларда, драматургияда бундай ҳолатларнинг универсал моҳият касб этиши ўта оғир. Ҳатто жаҳон адабиёти кўламида ҳам юз фоиз универсаллик ҳолати кузатилмайди. Энг синчков тадқиқотчилар ҳам бундай ҳолатлар ҳақида гапирганда Шекспир, Сервантес, Толстой, Достоевский каби машҳур номларни санашдан нарига ўта олмайдилар.

Юқорида сўз юритилган ҳолат ўта камёб бўлиб, бундай асарларнинг ўзи ҳам, муалифи ҳам психоанализ деб аталган таҳлил тизими ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмайдилар. Бунда муаллиф, ижод жараёни ва бадиий асар ўз-ўзича субъект мақомида бўлади. Ёки аксинча айтганда, психоанализ ҳақида заррача тасаввурга эга бўлган муаллиф асари биринчи тоифага кирмайди.

Психоанализнинг адабий асар субъекти экани билан боғлиқ иккинчи ҳолат кўпроқ кейинги давр адабий жараёни, аниқроғи психоанализ назарияси пайдо бўлгандан сўнг ёзилган адабиёт намуналарида кузатилади. Ишнинг олдинги саҳифаларида айтдикки, XX асрда кўплаб соҳаларни таъсир доирасига олган психоанализ, санъат соҳасига ҳам кириб келди. Психоанализнинг санъат соҳасига кириб келишида унга бўлган оммавий қизиқишлар, махсус маърузалар, психоаналитик муолажалар, унинг таъсирида юзага келган фалсафий қарашлар асосий роль ўйнайди. Дастлаб Европа адабиётида, сўнгра Америка ва бошқа миллатлар адабиётида психоанализ асосида ёзилган бадиий асарлар майдонга кела бошлади. Тўхталиб ўтганимиз биринчи ҳолатда бадиий асар муаллифи ё невротик ёки фавқулодда гениал ижодкор сифатида намоён бўлса, мазкур ҳолатда ижодкор кўпроқ моҳир психоаналитик сифатида кўзга ташланади. Бунда бадиий воқелик, қаҳрамон, сюжет, композиция муаллифнинг психоаналитик объектига айланади. Оқибатда бундай бадиий асарга психоаналитик ёндашув боши берк кўчага кириб қолади. Айни асар таҳлилида психоанализ ўз кашфиётларини такрорлашдан бошқа ҳеч нарса топмайди. Бадиий асарнинг ўзи ҳам сунъийлик хавфи остида қолади.

Албатта, бундай ҳолат жаҳон адабиётининг бутун кўлами олдида заррадек гап. Аммо биринчи ҳолатга нисбатан (XX аср адабиётида) кўпроқ кузатилгани боис, бадиий тафаккур учун жиддий хавф туғдиради. Хавф шундаки, психоанализ билан қуролланган бадиий тафаккур ўзининг асл табиатидан чекинади, ўзлигини йўқотади.

XX асрда модернизм номи билан машхур ҳодиса асосан психоанализ назариясига таянади. Унинг негизида ётувчи футуризм, абстракционизм, дадаизм, сюрреализм, экзистенциализм, абсурдизм каби қатор фалсафий концепциялар инсон ва воқеликка психоаналитик ёндашувдан келиб чиқади. Ж.Жойс, М.Пруст, С.Беккет, А.Роб-Грей, Ф.Кафка, А.Камю каби қатор ёзувчилар ижоди фикримизга далил. Шунингдек, африка, латин америкаси, япон, хитой, ҳинд, эрон, турк ва араб адабиётларида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Кейинги йилларда ўзбек ижодкорларининг-да баъзи экспериментлар қилишга уринаётганлари маълум.

Энди қисқача жаҳон афкор оммасининг психоанализга бўлган муносабати хусусида.

Хўш, психоанализ инсоният томонидан доим ҳам ижобий қабул қилинганми? Ёки унга нисбатан танқидий муносабатлар ҳам мавжудми?

Россиялик олимлар Ф.Бассин, М.Ярошевскийларнинг ёзишича: «Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан сўнг у (психоанализ – У.Ж. ) бадиий адабиёт, санъат, кино, шунингдек, психосоматик медицина соҳасига чуқур кириб борди. Ҳатто фрейдизм католик-диний доираларни ҳам аста-секин ишғол қила борди».<sup>42</sup> Аммо, айти пайтда, унга «танқидий муносабат тўлқини» ҳам юксала борди.<sup>43</sup> Танқидий ёндашувга асосий сабаб психоанализ муолажаларининг ҳар доим ҳам ижобий натижа бермагани, гўдакларга нисбат берилган «Эдип комплекси» системасининг қатор тажрибаларда ўзини оқламагани, оқлаши ҳам мумкин эмаслиги эди. Француз психиатори А.Брюк психоаналитик ёндашув инсон саломатлиги учун катта хавф туғриши мумкинлигидан огоҳ этган эди. Ҳатто С.Видерман каби психоаналитиклар ўз фаолиятлари давомида психоаналитик методининг ижобий натижа беришига шубҳа билан қараганлар. Баъзи хулосаларга кўра, инсон руҳий ҳолатига психоаналитик ёндашув психотерапия соҳасини боши берк кўчага олиб кириб қўйган.<sup>44</sup>

Фрейднинг психосексуал қарашлари у ҳаётлигидаёқ, ўз шогирдлари, издошлари томонидан шубҳа остига олингани маълум. Хусусан, К.Юнг, А.Адлер, Э.Фромм, Ж.Лакан каби машхур психоаналитиклар Фрейднинг барча ақлий ва ноақлий фаолиятлар негизида сексуал майллар ётади, деган қарашларини инкор этганлар. Ҳатто тажрибавий изланишлари, фалсафий, психологик асарлари орқали ўз концепцияларини исботлаб берганлар. Ҳолаверса, Фрейд қарашларига илмий-танқидий ва сатирик ёндашувни ифодаловчи қатор мақолалар матбуот саҳифаларида чиқиб турган.<sup>45</sup> Араб, турк ва эрон

<sup>42</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Введение в психоанализ (сынғысыз) .-М.: Наука.-С.430-434.

<sup>43</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Введение в психоанализ (сынғысыз) .-М.: Наука.-С.430-434.

<sup>44</sup> Ҳаранг: Фрейд З. Введение в психоанализ (сынғысыз) .-М.: Наука.-С.430-434.

<sup>45</sup> Ҳаранг: Зигмунд Фрейд дашоми ё сохта олимми? // Ёзувчи.-2001.-27 январь.

тафаккур доираларида Фрейдни айна ахлоқий масалаларда, инсонга бир онгсиз махлук сифатида қарашда айблайдилар.

Умуман, биз келтирган далиллар фрейдизмга муносабатнинг энг кичик эпизодлари холос. Бироқ шунинг ўзи ҳам психоанализнинг ўта баҳсли, ҳатто сўнгига етиши гумон бўлган муаммо эканидан дарак беради.

Бизнингча, Фрейдизмнинг энг ноҳолис ва инкор этишга маҳкум жиҳати инсонга фақат биологик мавжудот сифатида ёндашганидир. Тадқиқотчилар Фрейднинг материалистик қарашлар ғалаба қила бошлаган даврларда яшаганини, Дарвин органик дунёнинг эволюцион тараққиёти ҳақидаги кашфиётлари руҳида тарбия топганини алоҳида таъкидлайдилар.<sup>46</sup> Ҳолаверса, Фрейднинг ўзи: «Биология неорганик имкониятлар подшолигидир. Биз ундан бемисл кашфиётлар кутишимиз мумкин»,<sup>47</sup> деган сўзларни ёзади. Динни «оммавий невроз» деб атаган, инсон психологиясини фақат биологик жараёнлар ҳосиласи ҳисоблаган Фрейд ҳам, инсон фаолиятини фақат нафсоний интилишлар билан боғлаб тушунтиришга уринган унинг издошлари ҳам бир асосий жиҳатни унутганлар ёки уни тан олишни истамаганлар. Бу инсониятнинг фақат биологик элементларидан эмас, балки руҳ ва вужуддан иборат мукамал мавжудот эканлигидир. Айна бир томонлама ёндашув, қанчалик илмий асосланган, тажрибалардан келиб чиққан бўлмасин, ўзини тўла оқламайди. Ҳолаверса, инсоншунослик илми ўз объекти моҳиятини тўла англамасдан туриб, муваффақиятга эришишига ҳеч қандай кафолат йўқ. Фрейдизм талқин эта билмаган ёки хато талқин этган кўп ҳолатлар инсон моҳиятини ташкил этувчи нобиологик унсурлар билан боғлиқки, бу хусусда Шарқ ва /арб инсоншунослик илми аллақачон муайян хулосалар билдирган.

Хуллас, психоанализ қўлга киритган ютуқлар инсон табиатида мавжуд мураккаб ҳолатларни -онг ости (онгсизлик)ни маълум маънода кашф этароқ ўзини оқлайди. Аммо айна ҳолатлар сабабини тушунтириб беришда боши берк кўчага кириб қолади. Ҳолбуки, инсон моҳияти биологик нуқтаи назардан тўла намоён бўлиши мумкин эмас. Шу маънода, психоанализ доимий танқидий ёндашувни тақозо этади. Адабиётшуносликнинг бир тадқиқ методи сифатида ҳам ўзини тўла оқламайди. Соф фрейдизм назарияси билан адабиётга ёндашган тадқиқотчи фақат психоанализ манфаатлари йўлида хизмат қила бошлайдики, бу ҳолат ҳақиқий маънодаги адабиётшуносликнинг тараққиётига соя солади.

**2004 й.**

---

<sup>46</sup> Фрейд З. Психология безсознательного.- М.: Просвещение.- 1989.-С. 6.

<sup>47</sup> Фрейд З. Психология безсознательного.- М.: Просвещение.- 1989.-С. 422.